

PROBLEMI DOBRA I ZLA U ETICI N. BERDJAJEVA

Josip KRIBL

OSNOVNO PITANJE

Osnovno etičko pitanje je povezano s razlikovanjem dobra i zla. U religioznoj etici — a takva je Berdjajevljeva etika — razlikovanje između dobra i zla usko je povezano s odnosom Boga i čovjeka. Određenije rečeno: povezano je s pitanjem Božje i čovjekove slobode, slabosti i milosti¹.

Nesuglasice, koje proizlaze između Stvoritelja i stvorenja — čovjeka, stoje pod znakom grijeha i Boga koji ne voli grijeh. Grijeh je, kada, prožeo sve ono što nazivamo ljudskim.

Berdjajeva osobito zanima izvor, nastanak grijeha, nastanak zla. Ona odsudna antropološko-psihološka odluka, kojom je čovjek ustao protiv Boga. Odluka kojom je čovjek zapravo ušao u borbu s Bogom. Tu borbu ne vodi samo onaj koji zlom iznakazuje obličje stvorenja, nego i onaj kojega muči zlo, grijeh stvorenoga svijeta.

U tom smislu je potrebno opravdanje Boga, teodiceja na temelju koje možemo govoriti o etičkom problemu: o dobru i zlu. Ako se nalazimo u okviru religiozne etike, onda je pitanje dobra i zla usko povezano i svedeno na poimanje Boga, koji mrzi zlo. Ako postoji razlikovanje dobra, čega je predstavnik Bog, i zla, čega je predstavnik čovjek »snabdjeven snagama sotone«, onda etika i nije ništa drugo nego nauka, koja će nastojati providjeti u svoj svojoj dubini pitanje dobra i zla. Da nemamo toga razlikovanja — dobra i zla — da ono ne postoji, ne bi se javljalo pitanje ni etike ni teodiceje. »I čak je moguće paradoksalno reći da etika nije samo sud nad čovjekom nego i sud nad Bogom. Protiv Boga nije ustalo samo zlo, nego i dobro nespособno da se pomiri sa samom činjenicom egzistencije zla«². Razumljivo je zašto se zli opiru Bogu. On im ne dozvoljava činiti zlo, iako ga čine.

¹ Iz ovoga logično slijedi da ne možemo etiku jednostavno definirati: »Kategorički normativna znanost (dio filozofije) o ljudskim činima stečena naravnim svijetlom razuma.« Razlog: Berdjajev gleda na čovjeka kao na palo biće, ali koje nije izgubilo prvim grijehom sve ono božanski darovano. Zbog toga veli da je razlikovanje dobra i zla povezano s pitanjem Božje i čovjekove slobode, slabosti i milosti. Njegovo bismo etičko gledanje morali više zvati moralno-teološkim.

² N. BERDJAJEV: O Naznačenih čeloveka, Pariž, 1931. str. 21.

Dobri su protiv Boga zato jer On ne spriječava zle u tom smislu da im onemogućiti činiti zlo. Dobri su protiv zla, koje ne bi smjelo uopće postojati.

Ovo prvotno razlikovanje dobra i zla postaje izvorom ateizma; razlikovanje koje je povezano s prvotnim, istočnim grijehom. No s tim istim razlikovanjem je povezana i etika, koja nastoji koliko koliko razriješiti pitanje dobra i zla, razriješiti pitanje istočnoga grijeha. Tako misli Berdjajev i s toga stanovišta naziva svoju etiku religioznom etikom.

Uz ove misli Berdjajev pita: da li tradicionalna teodiceja rješava problem zla, grijeha i njegovo porijeklo? Da li u tom uspijeva teološko naučavanje? Ono što vidimo u okviru i području tih nauka možemo nazvati — Berdjajev se služi teškim rječnikom — božanskom komedijom³.

PODRIJETLO ZLA

»Podrijetlo zla tumači se redovito slobodom, koju je Bog darovao čovjeku i koju je čovjek zlorabio«⁴. Racionalizacija te tajne u teodiceji i teologiji ne rješava problem zla, problem grijeha. Sve izgleda previše površinski. Jer sloboda, o kojoj ovisi prvotni grijeh, prvotno zlo, prvotni prekršaj, nije od samog čovjeka, od samog stvorenja, već je od Stvoritelja. Sloboda, ako ju je Bog dao čovjeku, tvrdi Berdjajev, je determinirana Bogom; Bog ju je takovom odredio. Odakle, dakle, to da se sve zlo pripisuje čovjeku koji je djelovao slobodom od Boga darovanom? To je osnovno pitanje koje muči čovjeka — teologa i filozofa — koji se bavi tim problemom. Sloboda je koban dar kojega je čovjek primio od Boga i koji je čovjeka upropastio.

Tajnu prvog grijeha, prvog ljudskog zla teško je racionalizirati i odrediti terminologijom katehitičke, racionalne teologije. Zbog toga i obično poimanje slobode, koja je Božji dar čovjeku, ne skida s Boga odgovornost za zlo u svijetu i patnje u njemu. Bog je stvorio slobodu i, jer je svezajući, znao je čitavu njezinu budućnost. Ako je odlučio dati je čovjeku, onda je s tim povezano i njegovo spoznanje, kako će se čovjek s tom slobodom poslužiti. Uzevši sve to u obzir u odnosu Bog-sloboda-čovjek, izgleda očito da je za stradanja u svijetu i za patnje svijeta, ljudi, suodgovoran i Bog. »Darujući čovjeku slobodu i očekujući odaziv na svoj poziv, On čeka odaziv od samoga sebe. On već unaprijed zna odaziv, on se, dakle, šali sa samim sobom . . . Ovakovo naučavanje i jest duboki i čudoredni izvor ateizma«⁵.

Čovjek postaje sklon odbaciti Boga, koji ga je čitavom svojom dinamikom stvaranja upropastio, umuje Berdjajev, koji analizirajući Božji stvarateljski čin i čovjekovu tragediju povezanu s grijehom, sa zlom u okviru katehitičke teologije, kaže da je ta teologija nemoćna predočiti odnos Stvoritelja i stvora-čovjeka pa se zbog toga napokon utječe tajni, ulazi u područje mistične, apofatičke teologije. No ipak

³ Isto str. 28.

⁴ Isto str. 28.

⁵ Isto str. 28.

je na temelju katafatičke teologije Calvin imao pravo, kada je zaključivao: Bog je neke odredio za vječno spasenje, a neke za vječnu propast. To je rezultat kojega naglasuje Berdjajev gledajući na racionalno, katafatičko-teološko naučavanje⁶.

Da bi mogao lakše disati, ne svaljujući odgovornost za grijeh i zlo na Boga, Berdjajev se utječe apofatičkoj teologiji, mističnoj teologiji, koja nam govori o tajni odnosa Boga Stvoritelja i čovjeka stvorenja. A to znači o jednoj zbilji koja se jednostavno ne da racionalizirati. To je beskrajnost za ljudski razum i o toj beskrajnosti, o toj zbilji, moguće je govoriti samo kroz simbol i mit. Bog je beskrajna tajna, koja se nalazi iza bivstva ovoga svijeta. On je Stvoritelj svijeta i zato svijet i čovjek nema sav smisao u sebi, već u tajni Stvoritelja. Racionalna teologija se zaustavlja na tome i zato zapada u teškoću, koja je povezana s čovjekovim grijehom. Taj, naime, nastaje upotrebom čovjekove slobode, koju je dobio od Boga.

Da bi za čovjekov grijeh oslobodio odgovornosti Boga, koji je dao čovjeku slobodu i znao što će se dogoditi, Berdjajev nastoji »ući u tajnu« apofatičke, mističke teologije. I to Eckhardtove i Böhmeove mistike. Oni govore o božanskom »Ništa« ili o »Ungrundu« — bestemeljnom počelu. Njihova spekulativna mistika »raskriva tajnu« odnosa Boga Stvoritelja i stvorenja-čovjeka na taj način što tvrde da se iz Božanskog Ništa, iz Gottheita (Eckhardt) ili Ungrunda, Bestemeljnog počela (Böhme) rađa Bog Stvoritelj. To je prvotni »čin stvaranja«. A stvaranje svijeta, koje je vezano s Bogom, kojega ostvaruje Bog Stvoritelj, je u smislu stvaranja drugotni čin. S obzirom na čovjeka, koji je nadaren slobodom, može se reći da sloboda nije od Boga, već od Ungrunda, od Bestemeljnog počela, o kome je u svom rađanju ovisan i Bog. Kada govorimo o Bogu prema ovom »mističnom otkriću«, Bog je nešto drugotno. Kada Bog stvara čovjeka »prisutna je« i prasloboda Gottheita ili Ungrunda na taj način, što ona pristaje na slobodu koju čovjek dobiva jednako tako od nje, Praslobode, Bestemeljnog počela, kao što se iz njega rađa i Bog.

Prihvatanje ovog mišljenja ide za tim da bi se otklonila odgovornost za zlo i grijeh od Boga. Čovjek tako nije ovisan u svom nastajanju, stvaranju, samo od Boga već i od Praslobode. U čovjeku se pomiješalo bivstvo (a to je dio kojega je čovjeku u stvaranju dao Bog) s nebivstvom (a to je dobivena sloboda od Praslobode). Sloboda je u čovjeku pristala na sve ono što se naziva bivstvom, ali ona ostaje nebivstvo, koje se očituje u grijehu, u padu čovjeka. Sloboda je obzirom na pad čovjeka ona koja je proizvela zlo. No ta sloboda ne ovisi o Bogu, već je samostalna i u čovjeku pokazuje svoje posljedice na taj način što je čovjek slobodan izabirati i zlo, a ne samo dobro, jer je Bestemeljno počelo snabdjeveno i dobrim i zlim, pa je takova i sloboda u čovjekovom djelovanju.

Bog je vezan na drugoga kojega je stvorio, na čovjeka. On mu upravlja svoj poziv za suradnju, za stvaralaštvo, za zajedničko djelovanje. Čovjek se može tome odazvati. No i ne mora. On može druga-

⁶ Isto str. 28—9.

čije djelovati od Božjeg poziva. To se upravo vidi u slučaju prvog grijeha za kojega Bog nije odgovoran, već čovjek koji je primio svoju slobodu — kojom se je i poslužio kod prvog prekršaja — od Praslobode, od Bestemeljnog prapočela.

Tako se skida odgovornost s Boga, koji, iako je mogao znati što će se dogoditi s čovjekom koji će slobodno djelovati, nije odgovoran za grijeh povezan sa slobodom, koju On nije stvorio.

Bog je svemoćan nad bivstvom — svijetom i čovjekom — koje o njemu ovisi, ali nema snage nad slobodom, koja čovjeku dolazi od Praslobode, koja je nebivstvo.

Istočni grijeh sa svim svojim vidovima može se gledati u jednom mitu, koji nam govori da je čovjek odgovoran za svoj prvotni prijestup. No ne može se govoriti o zlu, koje bi kao rezultat slobode proizlazilo od Boga, za koje bi na taj način bio Bog kriv. Mit o prvom grijehu nas upozorava na slobodu, koju je kod Božjeg stvaranja čovjeka čovjek dobio iz Praslobode, iz Nebivstva, na što je Bog pristao kao što je pristao na svoj »izlazak« iz Praslobode. Sloboda, koja je čovjeku tako dana, sa sobom nosi i komponentu zla s kojom se komponentom čovjek i poslužio. U tom smislu je Bog bio nemoćan spriječiti zlo, spriječiti djelovanje slobode, kojom se čovjek slobodno služi pa i onim negativnim aspektom slobode, slobode kojom čovjek čini zlo⁷.

Berdjajev je ovim filozofiranjem svakako »izvukao« Boga od odgovornosti za zlo, koje je čovjek učinio posluživši se svojom slobodom u prvom grijehu. Bog, naime, pri stvaranju čovjeka nije slobodu dao čovjeku pa prema tome ni odgovornost koja slijedi za djela koja su povezana sa slobodom. U slučaju istočnoga grijeha, a i grijeha uopće, sa slobodom zla, za što bi Bog znao da će se dogoditi, pa bi prema tome bilo čudno da bi takovu slobodu ipak čovjeku dao.

Ova je misao u racionalnoj, katarističkoj teologiji shvaćena kao tajna, jer ne znamo, zašto je Bog ipak tako saznao čovjeka i zašto se čovjek odlučio na prekršaj Božje zapovijedi. Da bi racionalnu teologiju obeskrjepio, Berdjajev se utječe apofatičnoj ili mističnoj teologiji, ali svojim »rješenjem« istočnoga grijeha, istina, oslobađa Boga odgovornosti, prebacuje na negativnu slobodu preko Praslobode, ali nas tako uvodi u drugu teškoću, a ta nije ništa manja od prvotne. Uokvirili bismo je pitanjem: kakav je to Bog koji ovisi o nečem izvan njega i u svojoj egzistenciji a i u egzistenciji čovjeka. I još nešto: ne uvodi li nas Berdjajev takovim svojim rješenjem u područje maniheizma barem djelomično, jer s Praslobodom naglasuje uz Boga i drugo počelo koje u jednom svojem dijelu sadržaje zlo — sloboda zla. A osim toga u cjelini gledajući na Praslobodu Bog je u svom »rađanju« ovisan o toj slobodi.

Neke zbilje ostaju za nas misteriji, tajne. Htjeti ih prikazati na posve shvatljiv način doista nije moguće. A to se uistinu odnosi i na Berdjajevljevo shvaćanje, koje nam s Praslobodom hoće predložiti »skidanje odgovornosti Božje« za prvi grijeh čovjekov.

⁷ Isto str. 29—30.

BOG OTKUPLJUJE ČOVJEKA

U odnosu na čovjeka i svijet nije Bog imao samo prvi čin, prvo djelovanje, prvi akt — stvaranje, već i drugi čin, drugo djelovanje. To je otkupljenje. Čovjek je pao, ali ga Bog ne napušta. Otkupljenje se zbiva na taj način što Bog šalje svoga Sina u bezdan, u »Ungrund«, u »Praslobodu«, iz koje proizlazi zlo, ali i svako dobro. U taj bezdan ulazi Božji Sin ne kao sila nego kao žrtva. I to na taj način što neće nanositi stvorenju silu nego prosvijetliti čovjeka, koji će moći tim prosvijetljenjem spoznati slobodu dobra i iz bezdna prihvaćati tu slobodu dobra, a rješavati se primjerom Božje žrtve slobode zla. Takovo shvaćanje Božjeg odnosa prema čovjeku čini ateizam nemoćnim.

Berdjajev prigovara da racionalna, katehitička teologija nastoji u misteriju grijeha pokazati palost, poniženje i slabost čovjeka. Jednostavno se taj misterij zla, grijeha, pokazuje kao nedostatak i manjkavost čovjeka. Boga se izvlači od odgovornosti za slobodu u povezanosti s kojom je Bog predvidio čovjekov pad i sve se prebacuje na čovjeka, koji bi bio tako za sve odgovoran. I Berdjajev, začudno za cjelokupnost njegovog filozofiranja, tvrdi čisto nietzscheovski: »Odgovornost za zlo uzvisuje, a ne ponizuje stvoreni svijet i čovjeka, jer mu pripisuje snažnu silu slobode, sposobne da ustane na Stvoritelja, da se od Njega odijeli, pa da sazda vlastiti bezbožni svijet, da sazda pakao«⁸.

U tom smislu je čovjek velik. On se usuđuje dići protiv svoga Stvoritelja upravo zato jer ima snagu slobode kojom se čovjek uzvisuje, kojom dolazi do izražaja njegov »ja« sa svom silom odgovornosti. Berdjajev svakako hoće naglasiti snagu slobode, kojom je čovjek ono što jest. Istina je: on ne odobrava djelovanje u zlom smislu, u smislu grijeha, ali ako se to ipak dogodi, onda to znači da se čovjek poslužio onim najvišim u sebi — slobodom, a to nije za poniženje, već za uzvišenje čovjeka. U tom smislu Berdjajev gleda na čovjeka previše odvojeno, a malo u odnosu s Bogom koji traži od čovjeka dobro.

Tako Berdjajev govori o Bogu i čovjeku kao Stvoritelju i stvorenju i naglasuje da je stvaralac uopće u našem svijetu ponosan na svoje djelo. Ne smije se čovjeka, koji je Božje djelo, smatrati samo palim, nedostatnim, ponizujućim. To je krivo. Sama njegova nedostatnost ne proizlazi iz njega kao stvorenja. U tom smislu ga Bog ljubi. A ne smije se grijeh čovjekov samo tako promatrati kao da je čovjek nevrijedan. On je vrijedan i u sebi nosi vrijednost, jer ima slobodu. Pojam palosti ne treba miješati s pojmom Božje tvorevine, Božjeg stvorenja. U kršćanstvu u tom smislu ne smijemo gledati na monarhijsku ideju Boga. To je nešto što nije kršćansko, koje je trinitarna religija. A ta ne ponizuje čovjeka, već ga nastoji uzvisiti i to na primjeru Isusa Krista. Bog ljubavi i žrtve nam otkriva druge perspektive: slobodno preuzeti žrtvu iz ljubavi prema drugome. U tom smislu čovjek ima svoju zadaću uzvišenja sa svojom slobodom i sa izabiranjem slobode dobra. Na taj način se otupljuje žalac ateizma⁹.

⁸ Isto str. 30.

⁹ Isto str. 30—31.

KAKO SHVATITI BOGA

Berdjajev ne govori samo o nemoći Boga nad slobodom zla već i o shvaćanju Boga koje teologija nije do kraja izgradila. Tvrdi da je malo domišljeno o psihologiji Boga. Sve se svodi u teologiji na antropomorfizme pa se i psihologija Boga promatra kroz psihologiju čovjeka. Teologija je u tom smislu više antropocentrična nego teocentrična. I dok u tom smislu stvar nastoji obrazložiti na taj način što pita: zar se ne može reći da u Bogu postoje afektivna, emocionalna stanja i jedan izvjesni život? S tim Berdjajev hoće naglasiti da Boga ne smijemo promatrati kao čisti čin, jer je to plod grčke, određenije aristotelove filozofije, ali je isto tako potrebno naglasiti: nije li ova misao više antropocentrična nego teocentrična. On naglasuje potrebu gledati više u biblijsko značenje Boga. U Boga kojega nam Biblija iznosi sa svim njegovim afektivnim stanjima pravde, dobrote, ljubavi i mržnje. No time se ne postiže ništa u smislu teocentričnog tumačenja Božjeg bića, jer sva obilježja koja nam prikazuju Boga u Bibliji s njegovim afektivnim stanjima su zapravo antropomorfizmi, kojima se obilno služe sveti pisci, a to je onda i opet više antropocentrično nego teocentrično gledanje, shvaćanje Boga. Berdjajevu se ne sviđa »čisti čin« kojega bismo pripisivali Bogu, koji ne bi imao nikakve potencije, nego bi u svim odnosima bio zadovoljan sam sa sobom.

Berdjajev osjeća svu težinu teološke i filozofske terminologije u odnosima Bog-čovjek. Zato se vraća apofatičkoj, mističnoj teologiji. Stoga veli da Bog nije dobro nego nad-dobro. Bog nije savršenstvo nego nad-savršenstvo. Nije bivstvo nego nad-bivstvo. Nije nešto u smislu nama moguće određenog predmeta, nego je on neodrediv i zbog toga je »ništa« u našem shvaćanju. Na Boga jednostavno nisu primjenljivi nikakvi naši pojmovi. O Bogu možemo misliti samo simbolički i mitologijski. U tom je smislu i moguća simbolička psihologija Boga. I to Boga Stvoritelja kako ga shvaća katafatička, racionalna teologija. Berdjajev tvrdi: »Savršeno je nemoguće pripisati Bogu stvoritelju zadovoljstvo sa samim sobom i samodostatnost, despotizam kao svojstva njegovog ezoteričkog, mističnog života. Dostojnije je pripisati Bogu čežnju za ljubljenim, potrebu žrtvenog predanja samoga sebe«¹⁰.

¹⁰ Isto str. 32. U okviru tih misli možemo citirati J. RATZINGERA, *Uvod u kršćanstvo*, Zagreb 1970, str. 241–242. »Čovjek u krajnoj liniji ne dolazi samom sebi i ne obistinjuje svoju čovječnost onim što čini, nego po onome što prima. On mora čekati poklon ljubavi, a ljubav nije moguće primiti nego samo kao poklon. Ljubav nije moguće »činiti« bez drugoga; čovjek mora čekati ljubav: ona je dar. On ne može na drugi način postati potpunim čovjekom, nego tako da biva voljen i da se daje voljeti. Cinjenica je da ljubav, u isti mah, predstavlja i najvišu mogućnost i najdublju čovjekovu nužnost te da ta nužnost istodobno znači najveću slobodu i nešto što se ni u kojem slučaju ne može iznuditi. A sve ovo znači da čovjek, s obzirom na svoj spas i sreću, ovisi o primanju. Ako to čovjek odbija, uništava samog sebe. Djelatnost koja apsolutizira samu sebe i koja čovječstvo želi ostvariti isključivo vlastitim snagama, u suprotnosti je sa samim ljudskim bićem. Louis Evely je ovu spoznaju veličanstveno formulirao: »Citava je povijest svijeta u bludnji zbog krive predodžbe koju je Adam imao o Bogu. Htio je biti poput Boga. Nadam se da u tome nikada niste gledali Adamov grijeh . . . nije li ga sam Bog na to naveo, Ali Adam je imao krivu predodžbu o uzoru. Mislio je da je Bog neovisno i autonomno biće, dostatno samu sebi. Da bi mu nalikovao, pobunio se i postao neposlušan.

No kad se Bog objavio, kada je htio pokazati tko je, onda se pokazao kao ljubav, nježnost i izljev sebe sama, beskraino zavoljevi ljudi. Nakistanost, ovisnost. Bog se pokazao poslušnim, poslušnim do križa. Vjerujući da će postati poput Boga, Adam se potpuno udaljio od njega. Povukao se u samoću ne shvativši da je Bog ipak zajedništvo.«

Sve ono što se protivi pojmu »čistog čina« boje se filozofi i teolozi pripisati Bogu. No valja znati, kaže Berdjajev da je i nepokretnost nedostatak. Ona je odsutnost dinamike bivstva i dramatismata života. Nadalje tragičnost u božanskom životu nije znak nesavršenstva već savršenstva božanskog života, božanskog misterija.

Evangelje nam prikazuje Boga u svojstvu žrtvene ljubavi. To je posebnost kršćanstva. U toj žrtvenoj ljubavi je pokazana potreba Boga da taj »izide iz sebe«, da se dade drugome. A sa žrtvom je uvijek povezana i tragedija. Negirati tragičnost božanskog života znači negirati Krista, njegovo raspeće i križ. To znači prihvaćati apstraktni monarhijski monoteizam, koji ne priznaje unutrašnju dramatičnost božanskog života.

Nije moguće zamisliti božansku samodostatnost i stvaranje svijeta, jer stvaranje svijeta je dramatičnost u Bogu, to je pokret u Bogu, u njegovom unutrašnjem životu. Stvaranje svijeta u okviru katafatičke teologije je slučajno, nenužno. To je nešto što nema ništa, nikakvog odnosa prema nutarnjem božanskom životu. To za Berdjajeva izgleda besmisleno pa zbog toga i tvrdi da je u okviru apofatičke, mističke teologije to sasvim drugačije.

»Stvorenje ima neko dostojanstvo i neki smisao tek u tom slučaju, ako se stvaranje svijeta shvaća kao unutarnji momenat realizacije Božanskog Trojstva u Apsolutnom«¹¹. To je prema ezoteričkoj, mističkoj, apofatičkoj teologiji J. Böhmea tzv. teogonijski proces, koji bi imao označiti ponovno i ponovno rađanje Boga koji postoji od vječnosti, ali koji se ponovno javlja u jednom vječnom bogorođenju iz »Ungrunda«.

Tragedija u Bogu i sav teogonijski proces pretpostavlja postojanje propočetne slobode ukorijenjene u »Ništa«, a to znači u ne bivstvu. Bog je bivstvo, ali se u tom smislu razlikuje od ne bivstva, od »Ništa«, a to je neko stanje koje sadržava u sebi »Praslobodu«, koja je utjecajna i kod rađanja Boga i kod stvaranja čovjeka.

Ove dosta izmješane misli u Berdjajevom obrazlaganju nam pokazuju, kako on sam prelazi od »stvarnosti apofatičke teologije« i nastoji to racionalno iznijeti da bi drugima predao svoju misao i upada pri tom u onu pogrešku, koju predbacuje katafatičkoj, racionalnoj teologiji, koja bi »Božji sadržaj« svojim jezikom htjela prenijeti u znanstveno teološko područje.

»Izvan Boga ne da se zamisliti bivstvo, ali je moguće zamisliti ne bivstvo. I tek tako je moguće shvatiti porijeklo zla, za koje Bog nije odgovoran«¹². Ovo je prikazivanje odnosa Boga i zla u okviru racionalne teologije. U mističkoj teologiji ništa međutim ne može biti izvan Boga. I sloboda i svijet su unutar Boga, unutar Božanstva. U samoj teškoći ekspliciranja i nastaje panteizam, koji uzima od mističke teologije bogospoznanje — sve je Bog — a od racionalne teologije laž utoliko što predmet mističke teologije hoće prenijeti na jezik racionalne teologije. U ovim mislima se opaža teškoća problema.

¹¹ N. BERDJAJEV, O naznačenii čeloveka, str. 33.

¹² Isto str. 34.

No obzirom na to mogli bismo reći da bi Berdjajev morao biti koncilijantan i onda kada se teškoće za iznošenje doživljajnosti Boga, Božjeg misterija, pojavljuju i u razlikovanju — dakako teološkom — Božjeg nutarnjeg života, koji je potpuno savršenstvo i Božjeg odnosa prema stvaranju svijeta i čovjeka. Ovisnost unutarnjeg Božjeg života o stvorenju i čovjeku je najviše naglašena u okviru ovisnosti Boga i Praslobode. Taj je odnos skroz problematičan i netočan u teološkom obrazlaganju Boga koji je savršeno biće; koji nema ovisnosti o bilo kome ni u odnosu na vanjski svijet, a pogotovo ne obzirom na svoj unutarnji život. Teškoće u načinu izražavanja postoje, no ne postoje teškoće u Bogu, koje našom nemogućnošću i nespretnošću stvara naš način izražavanja. Bog može u svom nutarnjem životu živjeti bez svijeta i čovjeka, no on je u svom vanjskom odnosu preuzeo svoju povezanost s čovjekom i svijetom.

KORELATIV: ZLO — DOBRO

Predaja o istočnom grijehu je kršćanska, odnosno još starozavjetna. Nekršćanski etičari je odbacuju; oni ne obrazlažu etička pitanja u religioznim okvirima. No Berdjajev upozorava da zapravo ne može biti etički problem u okviru dobra i zla ni shvaćen, ako se ne prizna da je razlikovanje dobra i zla niklo, nastalo, u povezanosti sa stanjem koje je prije ovostranosti dobra i zla. Moramo dopustiti da je postojalo bivstvo koje se kvalitetno razlikuje od sadašnjeg stanja ili sadašnjeg bivstva, a to je naše stanje razlikovanja »dobra« i »zla«. Ne bismo čak mogli kazati da je prije ovog našeg razlikovanja bilo samo »dobro« u našem smislu. Ne, jer je naše shvaćanje »dobra« korelativ našem shvaćanju »zla«. Mogli bismo reći malo paradoksalno: »dobro« je nastalo tek onda kada je niklo »zlo«.

Govorimo o rajskom stanju prije grijeha. U tom stanju nema razlikovanja »dobra« i »zla« — dakako našeg razlikovanja dobra i zla. Raj je stanje cjelovitosti. U tom bismo smislu mogli reći: svijet, a tu mislimo i čovjeka, u svom razvoju prolazi od prvotnog nerazlikovanja dobra i zla kroz snažno razlikovanje dobra i zla, koje je urodilo kušanjem s drveta spoznaje. No svijet ide u svom razvoju dalje, tako da će kroz puninu razlikovanja dobra i zla dospjeti do nerazlikovanja dobra i zla. To će biti opet rajski život u Božjem Kraljevstvu. U čovjeku je — i današnjem — duboko utisnuta slika o izgubljenom raju, o sretnom rajskom stanju. Njegovo čustvo krivnje i grijeha ga prožimlje. On i danas mašta o izgubljenom raju, o Kraljevstvu Božjem gdje-kada predočenom i zamišljenom kojekakvim utopijama zemaljskog raja.

Dobro koje se ostvaruje u ovom svijetu, na ovoj zemlji, uvijek se osniva u nastojanju da se »zlo« i »zli« isključe iz ovoga svijeta. Pobjeda »dobrih« je uništenje »zlih«. Tim se zamišljajem ide sve do kraja dok se »zli« ne svale u pakao. No ta pobjeda nije raj na zemlji. To nije kraljevstvo Božje. Mi ga zamišljamo moralistički, jer nas je istočni grijeh učinio moralistima. Kraljevstvo Božje je raj s »onu stranu našeg dobra i zla«.

Izbaciti se iz raja i dospjeti u ovo naše stanje dobra i zla, a to znači izbaciti se iz cjelovitosti života, u kojoj čovjek nije doživljavao svu tragediju grijeha, i ubaciti se u život, kakvog imamo s »ovu stranu dobra i zla«, nabacuje jedno pitanje: zašto je to čovjek htio?

Raj o kome čovjek mašta bio je blaženo stanje. Kako ga se je čovjek htio odreći?! Kako je iz raja htio ući u tragediju našeg eona? Istjerivanje iz raja povezuje sa sobom raskidanje unutarnje veze Boga i čovjeka, čovjeka i kozmosa. Raj je bio blaženi život pa ipak ga se čovjek odrekao. Zašto? Zato jer raj nije bio punina života. U tom životu nisu bile otkrivene sve mogućnosti života. Biblija nam iznosi samo to da čovjek nije poslušao Boga. To je racionalno iznošenje onoga što stoji u odnosu Bog-čovjek-zapovijed. No ipak je moguće malo dublje ući u analizu te zbilje koju nam Biblija iznosi samo na simbolički način.

U Raju nije bilo sve poznato čovjeku i neznanje je bilo na neki način uvjet rajskog života. To je bilo kraljevstvo besvjesnoga¹³. Svi aspekti slobode koju je čovjek dobio iz nezavisnoga »Ništa«, »Ungrund« nisu bili iskušani. Ta meonska sloboda, dok nije nastupilo vrijeme, nije bila iskušana, ali ni uništena. Ona se je morala jednom pokazati u mogućnosti dobra i zla. Rajsko stanje je bilo stanje mirovanja slobode dobivene iz »Ništa«. No u jednoj odluci proradila je sloboda u izboru onoga što se čovjeku prohtjelo. To je bio prekršaj koji je dokinuo rajsku harmoniju i cjelovitost i čovjek je svojom slobodom ušao u stradanje i tragediju svog životnog puta.

U tom času je proradila svijest s mučnom razdvojenošću koja se pokazuje u odnosu dobro-zlo. Čovjek je »pokupio plodove« s drveta spoznaja dobra i zla. Upozorenje da su plodovi s drveta spoznanja dobra i zla tragični, bilo je veoma ozbiljno i vezano sa zabranom da se ti plodovi ne smiju uzeti osim s teškim posljedicama.

Spoznaja se rodila iz prodora kroz slobodu, kroz iracionalno s tim spojeno. Čovjek je toj spoznaji i smrti dao prednost pred cjelovitošću rajskog života. Čovjek je u rajskom životu slušao Božju zapovijed i sačuvao cjelovitost i rajsku nevinost uz neznanje što donosi kušanje s drveta spoznaje dobra i zla. U tom stanju se doživljavao odnos Bog Stvoritelj-čovjek. Trojstveni božanski život nije bio poznat čovjeku u rajskoj cjelovitosti. Život Krista, Bogočovjeka je nepoznat prvom čovjeku. Zašto? Zato jer je odnos čovjekov u starozavjetnim razmjerama nepotpun, Krist se jednostavno nije još pojavio i čovjek ga nije mogao spoznati.

Iza prokušane slobode niknulo je dobro i zlo. O tom se može načelno govoriti s dva stanovišta: razbijena je rajska nevinost i cjelovitost, nadšla je iza toga spoznaja dobra i zla — istočni grijeh. Čovjek je spoznao dobro i zlo, otpao je od Boga i na taj način se izagnao iz raja. Spoznaja je povezana s gubitkom raja u tom smislu što je čovjek spoznao dobro i zlo i izgubio rajsku nevinost i cjelovitost.

¹³ Teško je shvatiti čovjekov pad, ako se radi o »besvjesnom« pa makar samo u odnosu na zapovijed da se ne smije kušati »s drveta spoznaja dobra i zla«. Kako se može pripisati odgovornost, ako čovjek besvjesno radi. To u Berdjajevljevim mislima ostaje nerazjašnjeno!

No stvar je moguće i drugačije prikazati: Sama spoznaja nije grijeh i otpad od Boga. Ali kidanje s drveta spoznaje dobra i zla znači bezbožan pokušaj i nastojanje vratiti se u dobivstvenu slobodu. S tim je povezano i odbacivanje poziva na stvaralačku slobodu, koji je poziv Bog upravo čovjeku. Spoznaja s tim povezana čovjeku otkriva jedno veoma mudro načelo u čovjeku: čovjek može prijeći u više stanje i višu svijest bivstva¹⁴. Je li dobro što je niknulo, nastalo, razlikovanje dobra i zla? Je li »dobro« dobro, a »zlo« zlo? Na to je moguće, veli Berdjajev, dati paradoksalan odgovor: »Nije dobro što je nastalo razlikovanje između dobra i zla, ali dobro je praviti ovo razlikovanje iza kako je ono niklo. Nije dobro što je proživljeno iskustvo zla, ali je dobro, što mi spoznajemo dobro i zlo, iza kako je iskustvo zla proživljeno«¹⁵.

Ovdje nam se nameće i pitanje: Da li je svijest gubitak raja, da li je ona palo stanje čovjeka? Kušanje s drveta spoznanja dobra i zla urodilo je sviješću i s njom spojenim stradanjem i boli. Svijest je bolno razdvojenje u okviru dobra i zla. Svijest ne obuhvaća cijelo biće čovjekovo. Svijest se nalazi ograničena potsviješću i nadsviješću, kojoj čovjek teži. Sviješću ne može dokučiti Boga, intuitivno ga gledati kao što je to bilo prije pada. U stanju razdvojenja čovjek ide kroz bol, teškoće, iskustvo zla k Bogu, k blaženstvu¹⁶. U čitavom razvoju duha možemo razlikovati tri stadija: Prvo je već spomenuto stanje cjelovitosti, prvobitna stihija, besvjesna cjelovitost, koja nema iskustvo slobode i refleksije. Drugo je sloboda izabiranja spojena s razdvojenjem i refleksijom. Napokon treće: cjelovitost nadsvijesna i s tim povezana punina. To ne smijemo shvatiti strogo kronologijski. No naglasimo da u posljednju cjelovitost ulazi sve iskustvo dobra i zla, iskustvo svega onoga što je čovjek proživio: iskustvo dobra i zla, iskustvo razdvojenja i ocjene, iskustvo boli i stradanja.

Etika je povezana s boli čovjeka. I ne može postojati drugačija etika. Ona pripada stanju procjenjivanja dobra i zla.

Etika govori o blaženstvu, ali ne može biti blaženstva u našem »dobru«, u našem shvaćanju dobra. Blaženstvo je s »onu stranu dobra i zla«. Etika obrađuje pitanja čovjekova života koji se s jedne strane (općenito govoreći) upire na cjelovito dosvjesno stanje, a to je stanje prije grijeha. Etika s druge strane govori o čovjekovom djelovanju koje se kreće unutar stanja razlikovanja dobra i zla i vodi čovjeka do cjelovitog rajskog života, do života u punini nadsvijesti ili do Kraljevstva Božjeg.

Najteže je pitanje s tim spojeno: što je dobro prije razlikovanja dobra i zla, prije čovjekovog pada? A jednako tako što je dobro poslije razlikovanja dobra i zla — u Kraljevstvu Božjem? To je glavni metafizički problem etike. U tom smislu govorimo o etici ne samo kao učenju, naučavanju o normama dobra i zla, već kao naučavanju o dobru i zlu. To etičko pitanje je povezano s teodicejom. Pitanje zla, problem zla, je jednako toliko važan za etiku kao i problem dobra. No

¹⁴ Isto str. 40—42.

¹⁵ Isto 42; str. 135—163; BERDJAJEV, *Filosofia svobodnogo duha* II str. 15—33; KRIBL: *Berdjajevovo egzistencijalno-eshatološko gledanje čovjeka i svijeta*, str. 11—15.

¹⁶ Isto str. 42.

tradicionalna teodiceja ne rješava pitanje zla u odnosu na čovjeka i Boga zadovoljavajuće. Berdjajev veli: Ako je đavao u svemu ovisan o Bogu, onda đavao služi samo kao sredstvo Božje providnosti. Ako se Bog koristi đavlom u svojim božanskim nakanama, onda zlo u biti ne postoji. Onda je opravdana Leibnitzova teodiceja prema kojoj ne postoji zlo. U tom smislu sve ovisi od Boga. Ne samo dobro već i zlo koje se jednako kao i dobro nalazi u Božjoj ruci. I to zbog Božjih namjera povezanih s kušnjama čovjeka.

Teškoće, koje i te kako uočuje tradicionalna teodiceja s pitanjem zla, koje je prouzročio čovjek, odnose se na Boga, koji je na koncu konca ipak gospodar đavla, pa prema tome ne može ništa bez Boga te je u tom smislu i Bog suodgovoran za čovjekovo zlo, jer mu je dao slobodu. Ili ako nije to, onda je ono drugo, što naglasuje Berdjajev: čovjek je primio slobodu mimo Boga od »Ništa«. U tom smislu Bog nije gospodar svega.

Ovaj paradoks nastoji riješiti tradicionalna teodiceja, ali bez uspjeha, jer ono, što je s »onu stranu dobra i zla« stavlja u kategorije onoga što je s »ovu stranu dobra i zla«. Istočni grijeh pripada prijelazu, stanju čovjeka koji prelazi iz stanja sonustranog dobra u stanje sovustranog dobra i zla. O istočnom grijehu možemo govoriti kao o stanju koje ne možemo izraziti rječnikom tradicionalne teologije ili teodiceje. Tu je velika teškoća. Sasvim je sigurno da od tog stanja, činjenice čovjekovog pada, počinje razlikovanje dobra i zla — dakako sovustranog razlikovanja, koje čovjeka promatra kao palo biće. No valja znati da »mit o istočnom grijehu strahovito uzvisuje, a ne ponizuje čovjeka«¹⁷.

Naime ako je čovjek palo biće i ako je pao zbog toga što je imao upotrebu darovane mu slobode, onda to znači da je čovjek biće koje za razliku od ostalih ima upotrebu slobode, koju mogu imati samo slobodna bića.

Misao o istočnom grijehu baca tamne poteze na čovjeka koji se je poslužio svojim instinktima iskonske slobode. Ako se tu radi o besvjesnim stanjima iskonske slobode prema suvremenoj psihologiji besvjesnoga, onda je čovjek palo biće¹⁸. No budući da se preko slobode i svjesnoga može uzdići iznad neurednog, istočnoga grijeha, svijest o palosti nije samo poniženje, ukoliko je djelovala iskonska sloboda, nego je i uzvišenje ukoliko djeluje cjelovita sloboda — sloboda dobra, kojom se čovjek može uzdići i ostvariti svoje samouzvišenje. Čovjek je pao, ali se može podići, može se uzvisiti. »Mit o istočnom grijehu mit je o veličini čovjekovoj«¹⁹.

Teološko naučavanje o istočnom grijehu je zapravo naučavanje o istočnom grijehu roda. Tu nema ništa osobnoga, nema osobne odgovornosti²⁰.

A obzirom na istočni grijeh Berdjajev tvrdi da zlo s tim povezano ima potvrдно značenje. U kome smislu? Zlo je povratak k nebiv-

¹⁷ Isto str. 43—45.

¹⁸ Ako je sav pad vezan na instinkte iskonske slobode, ne vidi se palost čovjeka, za koju bi čovjek bio odgovoran.

¹⁹ N. BERDJAJEV, O naznačenju čeloveka str. 45.

²⁰ Isto str. 45.

stvu, ali zlom se i uviđa da nije nešto dobro, tj. da zlo nije dobro. I sada nastaje reakcija: zlo pritište i izaziva reakciju na dobro zato da bi se svladalo zlo. Tako je zlo povezano s istočnim grijehom kao i uopće mogućnost zla, koja je uvjet dobra. Ne bi se smjelo na silu uništavati zlo. Valja biti strpljiv prema zlu. To vidimo osobito kod Boga koji ima silnu strpljivost prema grijehu, prema zlu. To uostalom ulazi u plan Božje providnosti. Ne možemo zamisliti zlo bez dobra i obratno, svijetlo bez tame, racionalno bez iracionalnog, koje nikada ne može do kraja biti racionalizirano.

U genezi duha možemo reći da je otkriće duha povezano s grijehom, s izlazom iz stanja rajske nevinosti. Duh pretpostavlja snažnu borbu s grijehom. Berdjajev se služi Kierkegaardovim mislima o duhu i strahu i to religioznom strahu. Duh uviđa grijeh i svoju manjkavost prema Bogu. No duh jednako tako hoće nadvladati grijeh i prići Bogu, sjediniti se s Bogom. Tu se rađa strah tim dublji što je duh dublji i pročišćeniji prema bezgrešnosti Boga. U tom stanju uviđa veličinu Boga i sam prilazi pitanjem: hoće li se moći potpuno sjediniti? Zašto? Zato jer je Bog tajna od koje je čovjek otpao. Sjećanje na raj kojega je čovjek izgubio pobuđuje strah.

ČOVJEKOVO NASTOJANJE

Sva je težnja čovjekova upravljena k tome da se svlada zlo. No tu je čovjek nemoćan. »Dobro«, jednostavno rečeno, ne može pobijediti »zlo«. To je etička tragedija. U tom je granica etike zakona i norme. Zakonsko dobro ne poznaje drugog načina svladavanja zla do li kroz normu i zakon.

Međutim postoji vječno stvaralaštvo kao cilj života. No to stvaralaštvo Berdjajev i opet ne obrazlaže drugačije nego kroz svoje zakone i norme koji su vezani na slobodu zla, koju treba pobijediti sloboda dobra.

Mnogi su se velikani duha mučili problemom stradanja i zla — Marcion, Böhme, Dostojevski. S druge strane etika može biti dosta ravnodušna prema tom pitanju. To biva onda kada etika »zna« da dobro ima uvijek »pravo«, i to zbog toga jer se služi zakonima i normama. Čak što više etika može shvaćati svoje opravdanje i u tom što smatra pakao slavljenjem dobra u tom smislu što se u njemu kažnjavaju »zlo« i »zli«²¹.

Potpuna izvornost kršćanstva stoji u tome da Božje sunce jednako sja nad dobrima i zlima. Ono naglasuje anđeosku istinu da će prvi biti posljednji a posljednji prvi. Zakon »našeg shvaćanja dobra« nije spasonosan. Spasonosno je ono što Bog daje i određuje. Pitanje odnosa Boga i slobode, Boga i dobra, slobode i vrijednosti nije jasno za etiku. Pitanje je, naime, da li je Bog vezan s »dobrom« iza čovjekova pada, s dobrom kako ga mi shvaćamo? Da li je Bog tomu dobru podložan? Hoće li Bog naše dobro i da li je to naše dobro ono što Bog hoće?

²¹ Isto str. 46—7.

Berdjajev tim pitanjima hoće ući u analizu našeg dobra i opet ne bi htio, kako on veli, zapasti u naučavanje slično Duns Scotovom koje je branilo Boga kao orijentalnog despota i samovoljca. To je opasno i zato nije dobro vezati se naučavanjem da Bog hoće dobro, kako ga mi shvaćamo, kao što nije neopasno se vezati na mišljenje da je dobro ono što Bog hoće²². Sve je to potrebno naglasiti u jednom smislu: nemoguće je suditi o Bogu po dobru niknulom iza istočnoga grijeha. Ili to možemo naglasiti: ne možemo suditi o Bogu prema dobru niknulom, nastalom s ovustranu dobra i zla.

Na Boga nisu primljenjive kategorije našeg dobra upravo zato što je Bog nad-dobro. Bog je dobro koje je postojalo prije našeg razlikovanja dobra i zla. Razlikovanje dobra i zla — razlikovanje palog svijeta nikako ne povlači Boga u to razlikovanje palog svijeta. Bog je vratak svih vrednota. Bog je beskrajna ljubav. Teodiceja ili bolje teologija može suditi o Bogu samo prema onom što je Bog otkrio sam o sebi. »Teodiceja je na kraju krajeva obrana Boga od ljudskih pojmova o Bogu«²³.

Čini se da Berdjajev mnogo pojmova preuveličava ili ih konfundira. Čovjek mora imati u životu jednu orijentaciju prema onome što treba činiti da bi postigao koliko toliko ono što Bog hoće. U Evanđelju, a to je mjesto, gdje nalazimo ono što Bog govori o sebi, vidimo i pravdu i dobro i ljubav koja je Kristovim izričajem priznata kao dobro ili kao zlo, ako je to doista takovo. Pa i ukoliko mi ne možemo dokučiti puninu Božjeg dobra, nitko ne može ustvrditi da ne možemo postići manji dio ili manju kvalitetu koja se ipak uključuje u ono što Bog hoće. No nameće se još jedan problem: pitanje odnosa slobode i vrijednosti, slobode i dobra. Berdjajev tvrdi da spada na normativnu ili zakoničarsku etiku braniti postojanje dobra i idealnih vrijednosti koje su jednostavno stavljene pred slobodu. Izabiranje tih vrijednosti je dobro, a neizabiranje je zlo. Tim je čovjeku moguće izabrati vječno dobro, vječne vrijednosti, ali tim se ne pokazuje da je čovjek pozvan na to da stvara dobro, da stvara vrijednosti. Sloboda nije vratak stvaralaštva, već samo vratak odgovornosti i mogućnosti kazne. »A prava sloboda nije sloboda u ispunjenju zakona, nego sloboda novog stvaralaštva, stvaralaštva vrijednosti«²⁴. Svijet vrijednosti je dinamičan i uvijek u nastajanju. Postoji dinamika stvaralačkih darova i stvaralačkih vrijednosti. U tom smislu se produžuje Božje stvaranje, u kojem i čovjek sudjeluje.

Ove su misli Berdjajevljeve vezane na njegovo shvaćanje potencijalnosti u Bogu, koji sam za sebe nije savršen, i opet o slobodi koja neovisno djeluje o Bogu. Slobodu iz »Ništa« čovjek posjeduje pa mu je moguće djelovati tom slobodom i u pozitivnom smislu — u smislu stvaralaštva i to tako da upotpunjuje svijet vrednotama, vrijednostima, koje će sam sazdati. No ovdje se krije velika praznina Berdjajevog

²² Ovdje se želi naglasiti samo to da su sve datosti za ljudsko djelovanje smještene u jedan odnos prema Božjoj biti i da Božji »voluntarizam«, koji je poznat u etici, ne može mijenjati odnos datosti u svijetu pa prema tome niti zlo i dobro.

²³ Isti: *O naznačenil čeloveka* str. 48.

²⁴ Isto str. 48. No potrebno je ovdje spomenuti i misao da Berdjajev nerazumljivo spašava slobodu »stvaralaštva«, koja ne bi bila uključena u okvir Božjeg dobra, pa makar je čovjek time stavljen u stanje izabiranja uključenom u intuitivnom prodiranju stvaralačke slobode.

filozofiranja. Naime: Bog je savršeno biće, a onda u njemu nema potencije, mogućnosti ostvarenja nečega za njega samoga, već su mu poznate sve mogućnosti, sve vrijednosti, svako dobro. Na čovjeku je samo da otkrije to dobro, da ga spozna, da ga uoči. No u tom slučaju se opet radi o izabiranju dobra, o prijanjanju uza nj, o realiziranju otkrivenih vrijednosti, i u tom smislu, o stvaralaštvu. Pa je to protivno Berdjajevljevom mišljenju da bi čovjek svojom slobodom jednostavno sazdao stvaralaštvom novi svijet koji ne bi bio Bogom predviđen; koji ne bi bio dobro ili vrijednost koju Bog spoznaje i takovom je shvaća.

Radilo se tu o dobru kojega mi takovim shvaćamo »sovustranu« našeg života, gledanja i zbivanja poslije prvog grijeha ili se radi o dobru, o vrijednostima koje će »dotaći« komponente »dobre slobode« u čovjeku, to može biti samo predmet, nešto što će čovjek još otkriti, spoznati, ali to nije ništa što bi bilo Bogu skriveno. Pa prema tome postoji u Božjem sveznanju i opet kao jedna idealna vrijednost, idealno dobro.

Zusammenfassung

Die Ethik entsteht unter dem Zeichen vom Gut und Böse. Berdjajev interessiert sich für das theodizäische Verhältnis zwischen der Sünde des Menschen und Gott dem Herrn der Schöpfung. Die Ursünde begründet die Ethik. Die Deutung der Erbsünde im Sinne der kataphatischen (rationalen) Theologie wird zur Ursache der Entstehung des Atheismus. Aus diesem Grund bemüht sich Berdjajev diese ethisch-theodizäische Frage mit der Hilfe der apophatischen (mystischen) Theologie Jakob Böhmes und M. Eckhards zu lösen: Gott entsteht aus dem Ungrund, Unwesen, aus »Nichts«; das ist aber Urfreiheit aus welcher Gott für sich den positiven Teil der Freiheit in Anspruch nimmt — nämlich die Freiheit für das Gute. Der Mensch entsteht durch die Schöpfungstat Gottes, die Freiheit bekommt er von Urfreiheit, aber auch mit ihrem negativen Teil — die Freiheit für das Böse. Gott ruft den Menschen zur Zusammenarbeit in der Schöpfung. Der Mensch bedient sich dabei gelegentlich auch mit dem negativen Element seiner Freiheit — mit der Freiheit zum Bösen. Dafür trägt die Verantwortung sowohl der Mensch, als auch die Urfreiheit. Jesus Christus — der Sohn Gottes steigt danach in Ungrund, in Urfreiheit hinab, und nimmt aus ihr für den Menschen das positive Element der Freiheit, welche in der Liebe und Aufopferung Christi dargestellt ist. Er wartet auf die Antwort des Menschen. Die Grösse des Menschen ist darin, dass er in seiner Freiheit gegen seinen Schöpfer rebellieren kann, er kann aber auch Christus nachfolgen durch positive schöpferische Arbeit. Durch die Erbsünde ist Unterscheidungsfähigkeit zwischen Gut und Böse entstanden, ein Zustand das verschieden ist von jenem vor dem Sündenfall. Aus diesem Zustand kann man durch die Tätigkeit und die schöpferische Arbeit zum Über-Gut, zum Reich Gottes emporsteigen. Mit diesen Fragen beschäftigt sich die Ethik Berdjajevs.